

VI. Családterápiás Világkonferencia

Az átalakuló totalitárius társadalom

Tanulmányunkban azt kutatjuk, vajon hozzájárulhat-e egy, a család vizsgálatán alapuló közelítésmód a társadalomban zajló változások folyamatainak megismeréséhez?

Bulgáriában az utóbbi öt évben olyan szavak váltak a tömegkommunikáció, a mindennapi társalgás, sőt még az utcai beszélgetések kulcsszavaivá is, melyek korábban kizárólag a szakemberek szakmai zsargonjában fordultak elő. Ezek közé tartoznak például a „rendszer”, „átalakulás”, „változás”, „határok megnyitása” stb. szavak.

Így szükségessé vált, hogy feltegyük magunknak azokat a kérdéseket, melyeket most itt is meg szeretnénk vitatni:

Vannak-e izomorfizmusok a diszfunkcionális családok és a diszfunkcionális társadalmak között? Ha igen, mit nyerhetnek a családterapeuták egy súlyosan diszfunkcionális társadalom normalizációs folyamatainak a megismerésével? Másrészt, az ő diszfunkcionális családokról szerzett ismereteik hozzájárulhatnak-e a totalitárius társadalmak természetének megértéséhez?

Mint családterapeuták tudjuk, hogy általában a következők jellemzik a diszfunkcionális családokat:

1. A diszfunkcionális családok olyan, viszonylag zárt rendszerek, melyek deficitesek a szociális környezetükkel folytatott együttműködésben. Ugyanez elmondható a diszfunkcionális társadalmakról is, például a totalitárius rezsimekről és a diktatúrákról, melyek így vagy úgy elszigetelik magukat a demokratikus világtól. Miközben ily módon védekeznek a külső behatások ellen, megakadályozzák a korrigáló visszacsatolás és javítás minden lehetőségét.

2. Ennek a zártságnak a megőrzéséhez az uralom valamilyen nyilvánvaló formája szükséges. Mind a családokban, mind a társadalmakban ezt vagy a hatalom nyílt gyakorlásával és kényszer alkalmazásával valósítják meg (diktatúrák létrehozásával – társadalom; erőszak alkalmazásával, vagy merev uralkodó-alávetett viszony kialakításával – család); vagy azzal, hogy elmosás a határokat és a funkciók közötti különbségeket (titkos szövetségek révén a családban és titkos szolgálatokkal a társadalomban). Ez utóbbi megoldás a következőt eredményezi:

3. A hierarchia-rendszer eltorzul és zavarossá válik. A családokban nem ritka az egyik szülő és a gyermek szövetsége, ami által a másik szülő tehetetlen és kirekesztett lesz. A társadalomban pedig láthattuk, például, egy ápolónő (párttag) és a kórház párttitkárának összefogását a vezető orvos ellenében, akit ily módon „hatástalanítottak” és aki emiatt aztán nem tudott eleget tenni kötelezettségeinek.

Az ilyenfajta kölcsönhatások a szervezeti felépítésben torzulásokhoz vezetnek a kommunikációban is:

4. A súlyosan diszfunkcionális családok esetében homályos, zavaros, köntörfalazó, ellentmondásos kommunikációról, kettős kötésekről, misztifikálásról, a valóság el nem ismeréséről beszélünk, de jellemző a menekülés a fantáziakiélésekbe is. Mindez szintén érvényes a súlyosan diszfunkcionális társadalmakra. Elég megemlítenünk azt a sok üres,

jelentését vesztett szót, ami napjainkra ránk maradt, és-a misztifikációt, ami betöltötte az űrt a valóság és aközött, ami a tömegkommunikációban elhangzott, a kormány képviselői közöltek, stb.

Még sok más jellemző vonást, strukturális jelenséget és működtető mechanizmust állíthatunk párhuzamba, de a fent említett négy már elég, hogy lássuk, milyen hasonló alapokon kezd helytelenül működni a konfliktuskezelés, döntéshozatal stb. Minden családterapeuta éppen elég olyan esettel találkozott már, amikor valahogy úgy alakult a helyzet a családban, hogy a nagymama lett a de facto döntéshozó a gyermeket érintő legfontosabb ügyekben, ugyanakkor a szülők a felelősök érte. Hasonlóképpen, azok, akik totalitárius társadalomban éltek, túlságosan is sokszor vehették azt észre, hogy bár a formák szerint az országuk kormánya volt a felelős egy-egy döntésért, valójában azt az, ország, vagy esetenként egy másik ország politikai bizottsága hozta.

Minden emberek alkotta csoportban létrejöhet diszfunkció. Normális körülmények között az egyén megpróbálhatja tisztázni a nézeteltéréseket, megegyezést kezdeményezhet, és ha a nézetei vagy erkölcsi meggyőződése összeegyeztethetetlen a rendszerrel, amiben él, megfontolhatja, hogy otthagyja-e a rendszert. Ahogy azonban már korábban említettük, a súlyosan diszfunkcionális társadalmak és családok viszonylag zárt rendszerek. Egyik alapszabályuk: „A rendszert elhagyni tilos”. Ha egyszer valaki belépett, a kommunista pártból, az országból, vagy a munkahelyről való kilépésnek (vagy kiutasításnak) megrázó, egész életre szóló, megváltoztathatatlan következményei voltak (melyek érintették a rokonokat és a közeli ismerősöket is). Mindebből következik, hogy hová vezet ez a csapda: a külső kényszer és külső manipuláció belső kényszerre és belső manipulációvá, vagyis önmanipulációvá válik. Az önmanipuláció rendkívül romboló mechanizmusa a totalitarizmus természetének alapvető szociálpszichológiai jellemzője.

Illusztráljuk is ezt a mechanizmust az „öncenzúra” rövid vizsgálatával: köztudott, hogy a cenzúra a totalitárius rezsimek és diktatúrák velejárója. Rendszerint kívülről az emberekre kényszerített korlátozásnak tekintik. Ez igaz is a diktatúrákban és olyan esetekben, amikor az ideológiai cenzúra egy adott személyhez kötődik – egy bizonyos személy (személyek) döntésétől függ, hogy valakinek a darabját színre lehet-e vinni, mit kell megváltoztatni benne stb. A cenzúrának azonban egy sokkal tipikusabb formája a totalitárius rezsimekben az, amikor nem egyértelmű, hogy ki a cenzor, ezért az emberek nem egy meghatározott személy konkrét követelményeinek, hanem egy alakatlan cenzornak tesznek eléget, akinek a követelményeit előre kell látniuk, így önmagukban teremtik meg egy belső cenzúra intézményét.¹

¹ Ha tudomásunk van erről az önmanipulációs alternatíváról, akkor megértjük azt az egyébként paradoxnak tűnő tény, miszerint azt követően, hogy a személyi cenzúra intézményét megszüntették Lengyelországban, a lengyel értelmiség harcba szállt annak visszaállításáért.

² Bulgáriában egy drámaíró sohasem tudta, hogy a darabjában pontosan mivel lépett át valami határt és okozta ezzel azt, hogy a színháznak hirtelen le kellett vennie műsorról a darabot, amivel a bajok végeérhetetlen sorát zúdította magára, a színház igazgatójára, sőt néha még a szerepeket játszó színészekre is. Hogy ezt elkerülje, a drámaírónak alapos megbeszéléseket kellett folytatnia képzeletbeli cenzorával szindarabírás közben.”

Azokban a kelet-európai országokban, ahol a megszálló szovjet csapatok állomásoztak, jelenlétük, többek között, arra is emlékeztette az embereket állandóan, hogy a rezsimek által kifejlesztett manipuláció kívülről származik, így meggátolták, hogy a külső kényszer belsővé váljon, vagyis nem alakultak ki olyan, az emberekre belülről önmagukra kényszerített korlátozások, amelyek egyébként tipikusak az igazi totalitárius rendszerékben.

A bolgár értelmiség különböző szakmai csoportjainak a politikai életben tanúsított viselkedésében látható világos különbségek példázták azt a romboló hatást, amit az öncenzúra fejtett ki azokban a szakmákban, melyek jobban „ki voltak téve” neki.

Ez a romboló hatás jól ismert a „pszichózisos családok játszmáinak” modelljével kapcsolatos megfigyelésekből és kutatásokból, amelyekben megtalálható az önmanipuláció mechanizmusának és a „hallgatólagos eltérés zavaros helyzetben”, mint jelenségnek a leírása. Ezek jelenléte különbözteti meg a súlyosan diszfunkcionális (köztük skizofrén) családokat a közepesen működőktől.²

Már volt szó néhány különbségről a totalitárius rezsim és a diktatúra modellje között. A „közepesen működő” családokhoz (ahová, például, a viselkedészavarokkal küzdők is tartoznak) hasonlóan, a diktatúra is egy olyan rendszer, amiben a határok túlságosan merevek, a hierarchiát szigorú ellenőrzés mellett és kevés megegyezésre törekvő szándékkal szervezték meg, a funkciók elkülönítésénél a szerepek sztereotipizálása, szétválasztás, a lehetőségek és a spontaneitás korlátozása a jellemző. A közepesen működő családokban a kommunikációról megfigyelték, hogy gyakran fölöslegesen egyértelműbb, mint az egészséges családokban. Ugyanez érvényes a diktatúrákban zajló hivatalos kommunikációra is – sokszor egyértelműbb, mint a liberális vagy demokratikus társadalmakban, de merevebb és sztereotipizáltabb.

A diktatúra rövidebb életű társadalmi rendszer a totalitarizmusnál. Amikor azonban az emberek többiek fölött álló és a hatalmat gyakorló egy csoportja által évek során kifejtett nyílt manipuláció és terror következtében létrejön egy totalitárius rendszer, az a diktatúrától minőségileg különbözik. A nyílt erőszak már nem tartozik alapvető jellemzői közé, a titkos szolgálatok sokkal kiterjedtebbek, a terror funkcióit pedig főként a belső (ön-) manipuláció, a személyes felelősség alóli kibúvás és a kollektív, névtelen büntudat veszi át. A modell már mindenkit bevont működésébe, még az uralkodó köröket is („az emberek uralma ugyanazon emberek fölött”), mindenki játékszerré vált egy időtlen játékban, aminek a szabályait igazán már senki sem irányítja, mert névtelenül és kollektíven termelődik újra.

Tehát mindez arra enged következtetni, hogy nemcsak általánosságban mutathatók ki izomorfizmusok a diszfunkcionális családok és a diszfunkcionális társadalmak között, hanem konkrétan egyrészt a totalitárius társadalmak és a súlyosan diszfunkcionális családok, másrészt a diktatúrák és a közepesen működő családok között is.³

Amikor valamilyen kapcsolatot próbálnak találni egy társadalmi rendszer és a család között, akkor rendszerint azt a hatást figyelik, amit a szociális makro környezet gyakorol a családokra és azok működésére. Itt mi egy másik irányban próbáltunk meg kutatni – a társadalmi és a családmodellek között kerestünk kapcsolatot: izomorfizmusok után kutattunk

Ld. M. S. Palazzoli: Towards a General Model of Psychotic Family Games (Kísérlet a pszichózisos családok játszmái általános modelljének kialakításához), 1986.

² Ez a fajta közelítésmód – vagyis a társadalmi szerveződés különböző szintjei közötti izomorfizmusok felkutatása – további ösztönzést kapott, amikor 1992-ben „Átalakuló rendszerek” néven a családterapeuták egy nemzetközi munkacsoportot alakítottak. Ez a csoport arra próbálja meg felhasználni ezt a közelítésmódot, hogy jobban megismerje a poszt-totalitárius társadalmakban jelenleg zajló változási folyamatok szociálpszichológiai dimenzióját.

³ Ami az ilyen irányú hatást illeti, a bolgár ideggyógyászok azt figyelték meg, hogy az utóbbi öt évben a családokban jelentkező legelterjedtebb problémák három tényezőhöz kapcsolódnak: az elkülönülésre való törekvés (gyakran túl radikális), távolságtartás és új határok kialakítása.

a diszfunkcionális társadalmak és a diszfunkcionális családok alapvető struktúrájában. Világosan látjuk az ebben a megközelítésben rejlő veszélyeket, hogy esetleg túlságosan leegyszerűsíthetünk dolgokat, különösen, amikor egy tanulmány határai korlátoznak bennünket. Mégis úgy döntöttünk, hogy érdemes megpróbálnunk körvonalazni a közelítésmódunkat, ha másért nem is, hogy elindítson egy ilyen irányú vitát és gondolkodást.

R. Georgiev és J. Georgieva Bulgária
Fordította: Palla Mária